

IBORALARNING VALENTLIGI VA SINTAKSISI

Qosimjonova Farangiz Farid qizi,

TerDU tayanch doktoranti

G.mail:farangizqosimjonova03@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi iboralarning valentlik xususiyatlari va sintaktik vazifalari lingvistik nuqtai nazardan tahlil etildi. Iboralar faqat leksik birlik sifatida emas, balki sintaktik munosabatlar ishtirokchisi sifatida ham o'rganiladi. Valentlik nazariyasi asosida iboralarning boshqa so'z va birikmalar bilan bog'lanish qonuniyatlari, ularga xos bo'lgan valentlik modellari hamda sintaktik o'rni tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: ibora, valentlik, sintaksis, frazeologiya, sintaktik funktsiya, valentlik modeli, leksik-grammatik birlik, distributsiya.

Аннотация. В данной статье с лингвистической точки зрения анализируются валентностные особенности и синтаксические функции фразеологических единиц узбекского языка. Фразеологические единицы рассматриваются не только как лексические единицы, но и как участники синтаксических отношений. На основе теории валентности исследуются закономерности связи фразеологических единиц с другими словами и словосочетаниями, характерные для них валентностные модели, а также их синтаксическое положение.

Ключевые слова: фразеологизм, валентность, синтаксис, фразеология, синтаксическая функция, валентностная модель, лексико-грамматическая единица, дистрибуция.

Abstract. This article analyzes the valency features and syntactic functions of phraseological units in the Uzbek language from a linguistic perspective. Phraseological units are studied not only as lexical units but also as participants in syntactic relations. Based on valency theory, the research investigates the patterns of how phraseological units connect with other words and phrases, their specific valency models, and their syntactic positions.

Keywords: phraseological unit, valency, syntax, phraseology, syntactic function, valency model, lexico-grammatical unit, distribution.

Kirish. Tilshunoslikda frazeologik birliklar - iboralar - uzoq yillardan buyon tadqiqotchilarning diqqat markazida turadi. O'zbek tilshunosligida frazeologik birlik yoki ibora deyilganda tuzilishi jihatidan so'z birikmasi yoki gapga teng, umumlashgan ma'no anglatuvchi, komponentlari qisman yoki to'lasincha ko'chma ma'no ifodalovchi turg'un leksik-semantik birliklar tushuniladi.[1] Ta'kidlash o'rinliki, ko'plab ilmiy ishlarda iboralar asosan leksik-semantik yoki stilistik aspektdan o'rganilgan bo'lib, ularning sintaktik xususiyatlari va valentlik imkoniyatlari yetarlicha tadqiq etilmagan. Holbuki, ibora bir tomondan leksik birlik hisoblansa, ikkinchi tomondan u gapda aniq sintaktik o'rinni egallaydi va boshqa leksik birliklar bilan muayyan qoliplar asosida munosabatga kirisha oladi. O'zbek frazeologiyasining shakllanish masalalari haqida E.D.Polivanov shunday yozadi: "...Sintaksisga teng keluvchi yangi sohaning shakllanishiga ehtiyoj sezilmoqda, lekin sintaksis so'z birikmalarining umumiy tiplarini, xususiyatlarini o'rgansa, yangi shakllanadigan soha leksemalarning o'zaro, munosabati asosida yuzaga keladigan birikmalarining konkret, individual (leksik) ma'no xususiyatlari bilan shug'ullanadi".[2] Tilshunos yangi shakllanadigan sohani frazeologiya yoki idiomatika deb nomlagan edi.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotda iboralarning valentligi va sintaktik xususiyatlarini o'rganishga doir ilmiy manbalar tahlil qilindi. L. Tenyer (1988) valentlik nazariyasining asoschisi sifatida fe'l va boshqa birliklarning bog'lanish imkoniyatlarini ilmiy asosda izohlaydi. Bu nazariya keyinchalik Апресян (1974) va Bogdanov (1977) ishlarida semantik-sintaktik tuzilma doirasida rivojlantirilgan.

O'zbek tilshunosligida frazeologiya va valentlik masalalari Yuldoshev, Rahmatullayev hamda Nurmonov tadqiqotlarida yoritilgan bo'lib, ularda iboralarning leksik-semantik va grammatik xususiyatlari asosiy e'tibor markazida bo'lgan. Yusupova (2015) esa o'zbek tilidagi valentlik munosabatlarini tizimli ravishda tahlil qilib, sintaktik bog'lanishlarning nazariy asoslarini kengaytirgan. Shuningdek, Telia (1996) frazeologik birliklarning semantik va lingvokulturologik jihatlarini ochib berib, iboralarning nafaqat grammatik, balki madaniy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda valentlik nazariyasi asosida iboralarning sintaktik xususiyatlarini o'rganish uchun tavsifiy, strukturaviy va valentlik tahlili metodlari qo'llanildi. Iboralarning gapdagi vazifalari kontekstual tahlil asosida o'rganildi, 500 dan ortiq misol korpus material sifatida tahlil qilindi. Shuningdek, monovalent, bivalent va trivalent modellar aniqlanib, iboralarning distribusiyasi va sintaktik o'rni statistik va qiyosiy usullar yordamida baholandi.

Tahlillar va natijalar. Valentlik nazariyasi dastlab kimyodan olinib, tilshunoslikka fransuz lingvisti Lyusen Tener tomonidan joriy etilgan va keyinchalik nemis, rus hamda o'zbek tilshunosligi ilmiy maktablarida keng rivojlangan. Biror birlikning o'z tabiatidan kelib chiqib atrofida oldindan aytish mumkin bo'lgan ochiq pozitsiya (ochiq o'rin) hosil qilish xususiyati valentlik deb tushuniladi.[3] Ushbu nazariya so'z va birliklarning o'zaro bog'lanish qobiliyatini o'rganadi. Iboralarning valentlik va sintaktik xususiyatlarini o'rganish esa ularning grammatik tabiatini yanada to'liq ochib berish, shuningdek iboralarning grammatik shakllar bazasini ilmiy asosda tuzish imkonini yaratadi.

Valentlik tushunchasi tilshunoslikda so'zning o'z atrofida boshqa so'zlarni, bog'lanuvchilarni (aktantlarni) jalb etish qobiliyatini anglatadi. L. Tener bu tushunchani o'z asarida fe'lning boshqa gap bo'laklarini o'z atrofida ushlab turish xususiyatini ifodalash uchun kiritgan bo'lsa,[4] keyinchalik bu tushuncha boshqa so'z turkumlariga ham tatbiq etildi. Rus tilshunosligi maktabida valentlik nazariyasini rivojlantirishga Ю. Апресян, В. Богданов kabi olimlar katta hissa qo'shgan bo'lsalar, o'zbek tilshunosligida esa bu masala A. Nurmonov, B. Mengliyev, N. Mahmudov tadqiqotlarida yoritilgan. Biroq iboralarning valentlik xususiyatlari alohida tadqiqot sifatida o'zbek tilshunosligida hali yetarlicha o'rganilmagan.

Valentlikni tasniflashda an'anaviy ravishda quyidagi turlar ajratiladi: a) majburiy valentlik — o'z majburiy aktantlarini talab qiladigan bog'lanish; b) ixtiyoriy valentlik — ixtiyoriy aktantlar bilan bog'lanish imkoniyati; v) potensial valentlik — nutq sharoitiga ko'ra ro'yobga chiqa oladigan valentlik. Iboralar uchun ushbu tasniflash yanada murakkab

tus oladi, chunki ibora semantik jihatdan yaxlitlashgan bo'lib, uning komponentlari mustaqil valentlikka ega emas.

Iboraning o'ziga xos xususiyati shundaki, u bir tomondan semantik yaxlitlikka ega leksik birlik, ikkinchi tomondan grammatik shakllana oladigan sintaktik birlikdir. Bu ikkilik iboraning valentlik tabiatida ham namoyon bo'ladi. Xususan, ibora tashqi valentlik (boshqa gap bo'laklari bilan bog'lanish) va ichki valentlik (o'z komponentlari orasidagi munosabat) nuqtai nazaridan o'rganilishi lozim. Masalan, **ko'z tikmoq** iborasi kimga? nimaga? savollari bilan ifodalangan aktantni talab qiladi: *[kimgadir] ko'z tikmoq*. Demak, bu ibora ikki valentlikli (bivalent) birlikdir. Shuningdek, **qo'l silkitmoq** iborasi odatda bitta subyekt aktantini talab qiladi, ya'ni bir valentlikli (monovalent) birlik hisoblanadi.

O'zbek tilidagi iboralarning katta qismini fe'lli iboralar tashkil etadi. Bu iboralar asosida, qoida tariqasida, somatik leksema (a'zo nomlari), nutq yoki harakat fe'li yotadi. Fe'lli iboralar valentlik jihatdan eng faol guruhni hosil qiladi, chunki fe'l - valentlikning asosiy tashuvchisi hisoblanadi.

Fe'lli iboralarning valentlik modellari tahlili quyidagi asosiy tuzilmalarni ko'rsatadi:

1) Subyekt + ibora modeli (monovalent): *U yurak yutdi. Bola tili tutildi.*

2) Subyekt + obyekt + ibora modeli (bivalent): *U unga ko'z tikdi. Ular bizga quloq soldi.*

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek tilidagi fe'lli iboralarning 68 foizi bivalent, 24 foizi monovalent, qolgan 8 foizi esa trivalent yoki nol-valentli (avalent) modelga mansub ekanligi aniqlandi. Bu ko'rsatkich iboralarning asosan ikki ishtirokchi — subyekt va obyekt orqali amalga oshadigan harakatlarni ifodalashga moyilligini ko'rsatadi.

Ot asosli iboralar (masalan, *temir iroda, tosh yurak, bosh og'riq*) valentlik jihatdan sifatga yaqin turadi va asosan aniqlovchi sifatida xizmat qiladi. Bunday iboralar odatda egalik kategoriyasi orqali ifodalangan subyektini o'ziga bog'laydi: *uning tosh yuragi, momosining yengil qo'llari*. Demak, bu turdagi iboralarning majburiy valentligi egalik qo'shimchasi orqali ifodalanadi.

Sifat asosli iboralar esa predikativ va atributiv vazifada kelishi mumkin. Predikativ holda ular subyektini, atributiv holda esa ot birikmasi doirasida aniqlangan so'zni o'z valentlik doirasiga jalb qiladi. Masalan, *qo'li ochiq* iborasi *U qo'li ochiq odam* tarzida atributiv, *U qo'li ochiq* tarzida esa predikativ funksiyada qo'llaniladi.

Iboralar gapda mustaqil so'zlar kabi barcha asosiy sintaktik vazifalarni bajara oladi. Bu xususiyat ularning leksikallashgan birlik sifatidagi tabiatini yaqqol ko'rsatadi. Quyida iboralarning gapda asosiy gap bo'laklari sifatida kelishiga doir misollar keltiriladi.

Ega vazifasida: *Tili bilan yurgan odam ko'p narsa yutadi* (tili bilan yurgan - ega).

Kesim vazifasida: *U boshini ko'tarolmay qoldi* (boshini ko'tarolmadi - kesim).

To'ldiruvchi vazifasida: *Men uning hurmatini qozonishni xohladim.* (hurmatini qozonishni - to'ldiruvchi).

Aniqlovchi vazifasida: *Temir qo‘lli rahbar xodimlarni qattiq nazorat qildi* (temir qo‘lli - aniqlovchi).

Hol vazifasida: *U ko‘ngli to‘lib ishga keldi* (ko‘ngli to‘lib - hol).

Distribusiya tahlili - irliklarning nutqdagi tarqalishi va ular qo‘llaniladigan kontekstlarni o‘rganadigan usul - iboralarning sintaktik tabiatini yanada aniq ochib beradi. Iboraning distribusiyasi uning valentlik modeli bilan bevosita bog‘liq: muayyan valentlik doirasi iboraning gapda qanday o‘rinni egallashini, qanday so‘zlar bilan munosabatga kirishishini belgilaydi.

Tadqiqotimizda 500 dan ortiq ibora korpus tahlili asosida o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, kesim vazifasida kelgan iboralar (jami misollarning 54%) eng keng distribusiyaga ega bo‘lib, turli subyekt va obyekt bilan qo‘llana oladi. Aniqlovchi vazifasidagi iboralar esa distribusiya jihatdan cheklangan bo‘lib, asosan inson xarakterini ifodalovchi otlar bilan birga keladi.

Iboralarning grammatik xususiyatlaridan biri ularning transformatsion imkoniyatidir. Transformatsiya deganda biz birlikning sintaktik shaklini o‘zgartirish – aktiv - passiv, ta’kidli - ta’kidlamas, to‘liq - qisqartirilgan va shunga o‘xshash o‘zgartirishlarni - nazarda tutamiz. Iboralar bu jarayonda muayyan cheklovlarga ega bo‘ladi, chunki ularning semantik yaxlitligi saqlanishi shart.

Masalan, *ko‘z tikmoq* iborasi majhul nisbatli konstruksiyada: *Ko‘z tikib bo‘lindi* shaklida qo‘llana olmaydi. Bu esa frazeologik birliklarning passiv transformatsiyaga chidamliligi past ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, iboralar odatda bo‘laklanishga ham bardosh bera olmaydi: *Ko‘z (katta) tikmoq* kabi shakl iborani buzadi.

Biroq ba’zi iboralar ma’lum darajada transformatsion erkinlikka ega. Xususan, zamon va shaxs-son qo‘shimchalari hamda modal shakllar qabul qilish nuqtai nazaridan iboralar erkin so‘zlarga yaqin turadi. Bu holat iboralarning grammatik moslashuvchanligini, ya’ni ular valentlik modelini saqlab qolgan holda grammatik shakllarning keng tizimini qabul qila olishini tasdiqlaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, iboralar valentlik nazariyasi doirasida ikki tomonlama tahlil qilinishi lozim: ichki valentlik (komponentlar orasidagi munosabat) va tashqi valentlik (boshqa gap bo‘laklari bilan bog‘lanish). O‘zbek tilidagi fe‘lli iboralarning katta qismi bivalent modelga mansub bo‘lib, subyekt va obyekt aktantlarini talab qiladi. Iboralar gapda barcha asosiy gap bo‘laklari vazifasini bajara oladi, biroq kesim funksiyasi eng keng distribusiyaga ega. Iboralarning valentlik modellari va sintaktik vazifalari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri korrelyatsiya mavjud: valentlik modeli iboraning gapda egallagan o‘rni va distribusiyasini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари.- Самарқанд,1999.-Б-5.
2. Поливанов Е.Д. За марксистское языкознание. – М:1931. – С. 61-119.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент: Университет,1992.-Б 3
4. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М:1988. – С. 653.